

František Daneš

**Kultura a struktura
českého jazyka**

Kultura a struktura českého jazyka

prof. PhDr. František Daneš, DrSc.

Redakce Lenka Ščerbaničová
Obálka Kateřina Řezáčová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2009

© František Daneš, 2009

ISBN 978-80-246-1648-3

ISBN 978-80-246-2549-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem	/ 7
Jazyk malého národa	/ 7
Jazyk a komunikace	/ 19
Některé základní vlastnosti přirozených jazyků	/ 21
Co všechno komunikujeme a jak	/ 28
Spisovný jazyk a jeho kultura	/ 47
Univerzália a specifika češtiny v období globalizačních proměn	/ 49
Situace češtiny: perspektiva i retrospektiva	/ 62
K dvěma základním otázkám kodifikace	/ 72
Teorie spisovného jazyka Pražského lingvistického kroužku: pro i proti	/ 83
Nenechávejte svůj jazyk na pokoji!	/ 97
Jazyková terapie a verbální hygiena	/ 103
Kultura mluvených projevů	/ 116
Jazyková kultura a škola	/ 132
Jakou řečí mluví věda	/ 147
K mluvenosti a psanosti ve vědecké komunikaci	/ 163
O srozumitelnosti zákonů	/ 169
Některé aktuální jevy našeho jazyka	/ 177
O písmenku <i>c</i> a o písmenech a hláskách vůbec	/ 179
O spojce <i>nebo</i>	/ 188
<i>naopak</i> z hlediska lexikálního, syntaktického a textového	/ 195
O slovese <i>oslovovat</i>	/ 201
Nominativ jmenovací	/ 205
<i>Je to o tom, že...</i>	/ 211
<i>Věříš tomu? – Vůbec (ne).</i>	/ 214
Od <i>liščí nory</i> k <i>noře hobitů</i> a dále k <i>houbí žízni</i> a <i>meteoři encyklopedii</i>	/ 223

Móda v jazyce	/ 229
Xenismy v dnešní češtině	/ 233
Obhroublost v jazyce a řeči	/ 240
Zábavné hry se slovy	/ 246
Syntaktické struktury	/ 251
Dvourovinná valenční syntax (DVS)	/ 253
K prohloubenějšímu rozboru souvětčných vztahů	/ 260
<i>Dostal jsem přidáno</i> a podobné pasivní konstrukce	/ 270
Příslovce a příslovečné určení zřetelově vymešovací	/ 292
Účelové přívlaskty s předložkami <i>pro, na, k</i>	/ 306
Jeden typ doplňků se spojkou <i>jako</i>	/ 313
Konfrontační spojení vět	/ 321
Takzvané „vztažné věty nepřívlastkové“: současné názory na jejich status	/ 337
Intonace a významová výstavba promluvy	/ 353
Intonační systém spisovné češtiny	/ 355
Intonace otázky	/ 365
Intonace v textu (promluvě)	/ 373
O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu	/ 399
Typy tematických poslopností v textu	/ 420
Aktuální členění a text (Rekapitulace)	/ 441
K vztahu aktuálního členění a sémantické stavby výpovědi	/ 448
O jazyce literárních děl	/ 461
O koherenci textu Hovorů s T. G. Masarykem	/ 463
Haškův „Švejka“ a Vachkovo „Bidýlko“ – dva milníky ve vývoji jazyka české prózy	/ 480
Ediční poznámka	/ 495
Výběrová bibliografie Františka Daneše	/ 497
Použité zkratky	/ 511

Úvodem

Jazyk malého národa

1. Dnešní lidská společenství existují jako pomyslné útvary, jejichž příslušníci nikdy nepoznají většinu svých spoluobčanů, nikdy je nepotkají a nikdy o nich ani neuslyší, a přesto v mysli každého žije obraz jeho společenství. Představa společenství národa je konkretizována ohraničeností určitými, třebaže propustnými hranicemi, ideou jeho suverénnosti, a konečně, národ je chápán jako sounáležitost, hluboké spříznění dané dědictvím dějin, kultury, písemnictví, jazyka.

Způsoby, jimiž o sobě uvažují národy velké a národy malé, se liší. Čtělo by se říci: jsou velké a malé národy, ale není velkých a malých jazyků. Toto tvrzení však nevystihuje skutečnost. K realitě jazyka patří totiž i postoje jeho uživatelů, vědomí lidí, kteří jím mluví. Podstatnou složkou tohoto vědomí mluvčích je vztah k svému a cizímu, tedy i k svému a cizímu jazyku, kultuře, národu. V situaci jazyka malého národa se tato složka jazykového vědomí projevuje v zostřené podobě, uživatel jazyka malého národa je neustále vystavován konfrontacím s expanzivním jazykem cizím, který do jeho prostoru zasahuje, a v době, kdy je tato konfrontace zvláště citelná, malý národ svoji situaci výrazněji reflektuje. Hledá rovnováhu, anebo propadá malomyslnosti, ohlíží se po možném silném spojenci, anebo se vzpíná k obraně své mateřštiny.

Zatímco jazyk velkého národa dbá o rozšíření svého vlivu, jazyk malého národa sleduje převážně cíle sebezáchovné. Pokud jde o češtinu, sehrál v její sebereflexi významnou úlohu fakt, že v její minulosti bylo i období, v němž patřila mezi nikoli malé jazyky Evropy a myšlenka navázání na „slavnou národní minulost“ byla zdrojem jejího obrození po období útlaku. Vždyť čeština stará a čeština humanistická byl jazyk velmi vypracovaný, všestranně se uplatňující v kultuře i veřejném životě. V období od 14. do 16. století její užívání a vliv překračoval hranice

českého národního společenství a docházelo k její „expanzi“ do okolního světa (abychom užili Havránkova termínu z jeho stati ze sborníku *Co daly naše země Evropě a lidstvu*; srov. Havránek, 1940).

Soustředění národního obrození na jazyk mělo ovšem ještě další motivace, a to především v učení německého osvícenského filozofa Johanna Gottfrieda Herdera, který obhajoval nejen nezadatelná práva každého národa, ale i přesvědčení, že celý svět potřebuje mít a pěstovat tolik jazyků, kolik je jen možno. Herder zdůrazňoval nejen nutnost zachování jednotlivých jazyků, ale i potřebu jejich velké rozmanitosti. Byl přesvědčen, že se mohou uplatňovat ne jeden na úkor druhého, ale vedle sebe, a neohrožovat se navzájem.

Herder měl nepochybně značný vliv na Jána Kollára. Masaryk ve své *České otázce* (1895) přímo říká, že „již Kollár otázku českou formuloval jakožto problém malého národa“ (s. 9). A dodejme hned, že Kollár viděl tuto situaci dost pesimisticky, když si stěžoval: „Vzdělanost malých národů ... sama bývá malicherná a neduživá...“ „malí národové myslí a cítí takořka jen napolo...“ „v malých národech lidskost se projevuje obmezeně, zmrzačeně...“ Tento tehdy zřejmě charakteristický český pocit (byť formulovaný rodilým Slovákem) osvětlil zvnějšku Kollárův současník Bernard Bolzano – slavný matematik, myslitel a etik, církví pronásledovaný ušlechtilý kněz italsko-německého původu. V jedné ze svých tehdy proslulých exhort (z r. 1810) konstatuje, že „Čech sám sebe za nic považuje, za svou vlast se stydí“ a doporučuje „nadanému českému lidu“, který příliš skromně sám o sobě smýšlí, aby poznal své slavné politické a kulturní dějiny a „přestal se stydět za svou vlast a přestal slepě napodobovat cizinu a modlářsky se jí obdivovat“.

Bylo by ovšem zkeslující představovat si, že rozhodnutí vzkřísit češtinu jako spisovný jazyk a na jejím základě konstituovat českou národní kulturu a společnost bylo věci zcela samozřejmou. Nejednen tehdejší intelektuál české národnosti vyslovil pochybnosti, které se – dodejme – dodnes ozývají při konstituování, resp. úsilí o udržení a rozvíjení národních spisovných jazyků v různých částech světa. O oněch pochybnostech ve věci českého jazykového obrození se zmínil i Milan Kundera v příspěvku „o nesamozřejmosti existence českého národa“, předneseném na sjezdu čs. spisovatelů r. 1967. V počátku obrození se zvažovaly výhody germanizace, která by, soudilo se, usnadnila Čechům život hospodářský i kulturní, uvažovalo se o výhodách přímé účasti na bohaté kultuře a vědě v německém jazyce. Ať tak či onak, jak víme, zvítězila

myšlenka národního obrození, a to s celkově nacionálním protiněmeckým podtextem (silným zejména v družině Jungmannově). Dodejme, že i někteří dnešní publicisté (v pracích podepsaných šifrou XYZ a Podiven) pokládají naše národní obrození za pochybný zisk.

Otázku „nesamozřejmosti národa“ rozvířil koncem minulého století literární kritik, Šaldou vysoce ceněný, Hubert Gordon Schauer svou anonymní statí (přičítanou Masarykovi) z r. 1886 Naše dvě otázky, v níž se – s ohledem na tehdejší situaci našeho národa – s chmurným zoufalstvím ptal, „nebylo-li by pro Čechy lépe přiklonit se k Němcům a žít životem velkého kulturního národa“ (Masarykova formulace z Hovorů, s. 109). A. Novák ve svých Přehledných dějinách (s. 1007) charakterizoval tehdejší reakci na Schauerovu stat' slovy: „Všeobecné opovržení a výčitka národního nihilismu byly odpovědí na tento výkřik bolestné duše.“ Masaryk zhodnotil Schauerův článek (jehož se v kritické době velmi rytířsky zastal) s odstupem času lakonicky: „Byla to věc nemožná“ (Hovory, s. 109).

Bylo však tehdy možno uvažovat i o řešení ještě jiném – a přišel s ním opět osvícenec Bolzano. Viděl je ve snaze o česko-německé smíření, urovnání a spolupráci a po stránce jazykové pak v tom, že Češi i Němci budou ovládat samozřejmě oba jazyky. Tyto myšlenky vyložil ve třech exhortách k vysokoškolákům z r. 1816. Bolzano plně přiznává neoprávněnou nadřazenost Němců a utiskování Čechů, ale jedinou rozumnou cestu vidí v „přátelském spojení“ obou etnických skupin – ale moudře a realisticky dodává, že je to věc, kterou si můžeme spíše přát než očekávat“. Protože vidí, že doba, kdy různosti mezi národy budou ubývat, není blízká, soudí, že je třeba usilovat o to, aby se jazykové rozdíly nestávaly příčinou rozbrojů. Cestu spatřuje v tom, že se všechna mládež bude povinně učit na základě své mateřštiny druhému zemskému jazyku a že spisy, které se v té či oné řeči nejvíce čtou, budou se překládat do řeči druhé.

Zmínujeme se podrobněji o Bolzanovi proto, že se o něm po této stránce málo ví. Existuje však Patočkova stat' Dilema v našem národním programu (1969) a studie Loužilova (1976). Patočka v myšlenkách načrtnutých Bolzanem vidí „doktrínu osvíceného měšťanstva“ a shledává v nich rysy utopického socialismu autora spisku O nejlepší státě. Věc necháváme k posouzení historikům a filozofům. Máme však pochybnosti o oprávněnosti teze, že „Bolzano význam jazyka ve svém racionalismu nedocenil“ (s. 52). Patří zřejmě k ironiím dějin, že Jungmann a jeho družina podezřívali Bolzana z protičeského smýšlení (ba někteří se dokonce těšili z toho, že církevní úřady zbavily Bolzana

profesury). Na Jungmannův nešťastný omyl upozornil už V. Zelený ve své jungmannovské biografii (1873) a Masaryk (1895) výstižně konstatoval, že „neoblomný a opravdový Bolzano měl na naše vlastenecké kruhy blahodárny vliv“ (s. 44). Vliv Bolzanův zasáhl nepochybně i Palackého a Havlíčka a na nižší, ale neméně důležité úrovni buditelské a obrozenské kněžstvo. A s dojetím čteme dnes upřímná slova lítosti nad Bolzanovým odstraněním ve vzájemné korespondenci Čelakovského s Kamarýtem (1820): „Musím Ti napovědít, ještě-lis neslyšel, Bolzano že má býti ze svého úřadu shozen, a tak sice, že ani loučiti se se svými k němu planoucími posluchači nesměl! Slzíš, příteli, já vidím, ne ale nad osudem božského muže toho, než nad osudem universitaty naší! Neboť kdož může skaliti, kdo schladiti slunce?“

Jako celek spojovalo české národní společenství svůj život neodmyslitelně se svým jazykem. Při každém jeho ohrožení vystupovala do popředí jeho „národně reprezentativní funkce“ a citový postoj k němu. Tento postoj spolu s motivací etickou, se zdůrazňováním tradice, ostatně dominoval v širší české veřejnosti vždy.

Když v 30. letech našeho století vystoupila skupina lingvistů stavějících do popředí naopak racionální postoje k jazyku (zejména spisovnému), jeho funkce instrumentální, lze tuto skutečnost spojovat do jisté míry s překonáváním pocitu národní malosti a patrně též s přechodem od společenského pojetí čistě národního k občanskému. (Ostatně tento občanský, nebo chcete-li, „obecně lidský“ postoj nacházíme už, resp. ještě, u Palackého v jeho „svrchovaném člověčství“, v jeho vyznání, že „při vši lásce k národu svému ještě více cením dobré lidské i vědecké než dobré národní“ – snad ohlas osvícenství, snad protestantismu, snad bolzanismu. Viz Masaryk, 1895, s. 20.)

V hodnotovém vzorci pražské funkcionalistické školy meziválečné s její racionální, instrumentalistickou orientací převládají veličiny jako emocionální neutralnost, specifická (tj. funkční diferencovanost), univerzalismus (v protikladu k nacionálně omezenému a historizujícímu purismu), výkon (tj. stupeň funkčnosti), perspektivní zaměření (v protikladu ke krátkozrakosti). V těchto postojích lze spatřovat nejen vliv vývoje ve vědeckém myšlení a poznání, ale i důsledek vývoje české společnosti, zbavující se oněch neblahých pocitů nedůvěřivosti a malodušnosti malého národa, když se přesvědčil, že jeho hodnota a postavení mezi ostatními národy nezávisí jen na početní síle. Zanedbatelný nebyl patrně ani vliv Masarykův. Ten v České otázce napsal: „Jazyk

nepokládám za svatý, ale za prostředek sloužící duchu ve zlém i dobrém,“ ale hned dodal: „Mateřský jazyk je přirozeně prostředek nejmilejší, a tedy i nejučinnější“ (s. 60). Masaryk nesouhlasil s nacionalistickým zbožňováním národního jazyka, plně však uznával význam mateřštiny v citovém a mravním životě člověka, a byl si vědom i jeho historické hloubky. Vždyť dnešní Čech rozumí bez větších potíží češtině doby humanistické a ani texty staročeské mu nepřipadají příliš odlehlé a nesrozumitelné – Husovi rozumíme, je to náš jazyk. Jaká podivuhodná duchovní kontinuita! Tato neinstrumentalistická, neracionální (nikoli však protiracionální) složka jazykových funkcí a postojů k jazyku zůstávala u pražských funkcionalistů – přes jejich výrazný zájem o funkci estetickou – celkem mimo oblast jejich zájmů, a to jim bylo jejich odpůrci také vytýkáno. Avšak sám Havránek uznal po létech (1969, s. 14), že „tato teorie do jisté míry zanedbávala emocionální složku projevů“ a že lingvistika si musí těchto složek všímat.

2. Podstata jazyka se jeho instrumentální hodnotou nevyčerpává. Jazyk není jen nástroj, který bereme do ruky, chceme-li něco sdělit. Jazyk je zároveň prostředí, prostor, v němž se pohybujeme a žijeme, jazyk je samo bytí. Ať už ten či onen jazykovědný směr chápe jazyk spíše jako organismus, nástroj, kód či kompetenci, laického vědomí uživatelů jazyka se zpravidla tyto proměny vědeckého myšlení o jazyce dotýkají jen okrajově. Veřejné jazykové mínění má zřejmě svou vlastní vnitřní energii a své vlastní zákonitosti, reaguje spontánně, nevědecky, neosvíceně, a jak říkají lingvisté, často i s jistým despektem, tradicionalisticky a emocionálně. Laické postoje k jazyku jsou vnitřně rozporné a protikladné, jak konstatují lingvistické teorie jazyka, ale nejsou takové i lingvistické postoje k jazyku?

Podívejme se na jeden vzorek *laického jazykového vědomí*, jak jej představuje soubor úvah studentů jednoho pražského gymnázia o českém jazyce. Uvedeme zde ukázky z něho v autentickém znění a předkládáme je ani ne tak k pobavení, i když leckteré formulace mají kouzlo nechtěného, ale především k zamyšlení nad tím, jak členité a diferencované je jazykové vědomí českých dětí, dospívajících do života v prostředí jazyka malého národa. Vzorek je samozřejmě zatížen několika zkreslujícími parametry. Jedná se o studenty asi patnáctileté, jimž byla zadána úvaha na téma „Čeština“. Téma nebylo blíže specifikováno, studenti nepsali na známku a mohli psát i anonymně, psali bez předchozí

přípravu a vyjadřovali se spontánně a otevřeně. Ukázky nejsou nikterak upravovány, jsou ovšem vytrženy z celkového kontextu práce a seřazeny podle rysujících se tematických okruhů.

První okruh tvoří výroky reflektující vztah dětí k principu národnímu na jedné straně a principu občanskému na straně druhé. Jsou tu výroky formulující postoj: *Pro mě jako Čecha znamená čeština hodně, říká se tomu rodný nebo mateřský jazyk, s trochou ironické nadsázky – jsem k češtině přivinut jako nemluvně k matčině hrudi.* Jsou tu na druhé straně i výroky: *Pro mne čeština jako rodný jazyk neznamena skoro nic, je to vlastně dar přírody, mohl jsem se třeba narodit v Německu a mou mateřskou řečí mohla být němčina, v dnešní Evropě je to skoro jedno, celá Evropa spěje ke sjednocení, pro mě není důležité hlásit se k určité národnosti, ale důležité je hlásit se k lidem, k celému světu, neboť přehnané vlastenectví mnohdy přerůstá až v nacionalismus, kdežto přehnané lidství opět směřuje pouze k lidem. Plně souhlasím se zavedením jednotného evropského státu a se zavedením jednoho jazyka, což by zlepšilo nejen vztahy mezi národy, ale i vztahy mezi lidmi samými.* (Jak nevzpomenout pojetí, podle něhož je národní rozrůzněnost trestem božím za stavbu babylonské věže, při níž došlo ke zmatení jazyků.) Z tohoto hlediska je zajímavý i výrok *Myslím si, že kdyby nebylo více jazyků, světové problémy by se řešily jednodušeji a bez větších sporů. Ale je to tak dáno, aby člověk mluvil různými jazyky. Vždyť i čeština se rozděluje na nářečí.*

Řada úvah se dotýká vzájemného vztahu češtiny a slovenštiny, vztahu obou národů i jejich rozdílných postojů k jazyku: *Nemnoho Čechů si svého rodného jazyka váží tolik, co slovenští občané.*

Překvapivě mnoho prací reaguje na aktuální otevřenost českého prostoru a pronikání cizích jazyků, zejména angličtiny a němčiny. Děti komentují reklamní kampaň, cizojazyčné slogany na plakátech a ve výlohách, vývěsky na obchodech, cenovky uváděné v markách, pokladny děkující německy a anglicky. Vyjadřují svůj názor slovy: *Myslím si, že to není správné, Češi by měli být více hrdí, Československo není kolonie, nemělo by si nechat všechno diktovat, možná je to jen součást našeho vstupu do Evropy, ale i přesto by si měl člověk v sobě zanechat trochu té hrdosti na to, kam patří, až konečně: A proto se ptám: Nenastal znovu čas pro národní obrození?* – Tolik k postojům reagujícím na aktuální kontakty češtiny a jiných jazyků.

I mimo tuto aktualizaci zahrnují děti do svého posouzení češtiny jazyky jiné. Vycházejí z toho, že čeština je slovanský jazyk, a snaží se

ji v tomto rámci charakterizovat. Většinou konstatují *zvláštní postavení češtiny mezi ostatními jazyky slovanskými*. Zdá se jim, že *zní nejvíce tvrdě, zatímco slovenština, ruština a polština*, jak se jedna dívka vyjadřuje, jí připadá *taková šišlavá a upatlaná*. Tvrdość češtiny je dávana do souvislosti *s vlivem němčiny a dalších evropských jazyků*.

Práce si výběrově všimají historického vývoje češtiny, kdy byla *jednou na výši své slávy, jednou pod bídným ubíjením Habsburků nebo jiných panovnických rodů*. Několikrát *hrozil naprostý zánik, přece se vždy našli hrdí Čechové, kteří češtinu opět vyzvedli trochu výše*. Několik prací zapojuje do svých úvah o češtině zřetel k vytvořeným hodnotám literárním, ale po pravdě řečeno, tato složka vědomí národní kultury je u dětí poměrně málo výrazná. Objevuje se zmínka o Komenském, a pak o Jaroslavu Seifertovi jakožto nositeli Nobelovy ceny. Zato má v jejich hodnocení češtiny velké místo její vazba na hudbu, což je věkově a generačně výrazný prvek. Upoutává je zvučnost a zpěvnost češtiny, její hudebnost, poměřují vhodnost češtiny pro aktuální hudební žánry s kvalitami angličtiny, a to je jistě významný sociokulturní posun ve vnímání mateřštiny.

Z hlediska čistě lingvistického je zajímavé, že téměř všechny práce se dotýkají složitosti češtiny, a ač tento výraz nepoužívají, její flektivnosti. Čeština je podle nich *jazyk pružný a pro své gramatické výjimky, odchylky a úchylky velice krásný, z jejích slov se dají tvořit možné i nemožné tvary, je živá, ve srovnání s němčinou je o mnoho bohatší, v angličtině není rozdíl mezi mužským a ženským rodem, zatímco v češtině hned poznáme, zda je původce děje rodu mužského nebo ženského*. Děti jsou rády, že *češtinu umějí a nemusejí se ji učit, asi by se ji nikdy nenaučily*. Dokážou se na svoji mateřštinu dívat očima cizince – to zaznívá v mnoha pracích. Objevuje se názor, že *čeština je ideální základ pro učení se cizím jazykům, protože kdo pochopí češtinu, pochopí i ostatní jazyky*. Čeština je *složitá proto, že jí mluví malá skupina lidí, angličtina se redukovala, protože jí mluví mnoho lidí*. Čeština *by se neměla redukovat, měla by zůstat, jaká je*. Čeština je *zvláštní řeč na vysoké úrovni, proto je důležité ji uchovat*.

Je zajímavé, že dost dětí je přesvědčeno, že *ovládá jeden z nejtěžších jazyků světa*, většinou ji řadí mezi tři nejobtížnější jazyky *spolu s čínštinou a japonštinou*. Většina prací prozrazuje, že děti mají sklon vnímat češtinu esteticky, poetizovat ji, nacházet v ní prvky, které na ně libě působí. *Možná že jsem svým češtvím ovlivněn, ale obdivuji její zvuk*. *Zdá se mi, že je krásná a hodnotná*. *Můj názor je, že není tak mrtvá jako*

jiné jazyky. Básně v ní psané jsou melodické, dobře se rýmují a hezky zní. Vůbec nejvíce se mi líbí nadávky a slova sprostá. Celá jedna zajímavá práce je věnována slangu.

Naopak ryze pragmatický přístup k češtině je ojedinělý: *Mě čeština moc nezajímá, ale musím uznat, že pro další život je velice nezbytná. Představte si, že byste chtěli napsat žádost o přijetí do zaměstnání a napsali jste ji se spoustou chyb. Co by si zaměstnavatel asi pomyslel? Uznejte sami, že čeština je velmi důležitá jak v psaní dopisů, žádostí, tak i v dorozumívání.*

Děti se samozřejmě vyslovují k obtížnosti pravopisu, a ač samy dělají některé pravopisné chyby, nemyslí si, že by se pravopis měl měnit: *Mně se český jazyk líbí a právě to, že není jednoduchý, mě nejvíce přitahuje. Proto bych chtěl, aby se zbytečně nezjednodušoval a zůstal takový, jaký je dnes.*

Děti jsou si většinou vědomy vazby mezi tématy jazyk a národ a některé z nich formulují svůj pohled na český národ. Konstatují jeho klid, rozvahu, lenost, vypočítavost, že lidé drží pospolu, jen když jim teče do bot, nebo zase jeho pracovitost, která zaručuje, že by mohl jít svou cenou vzhůru. Obdobná tvrzení většinou vyjadřují podmíněně, v podobě přání: *Neměl by si nechat vše diktovat, měl by se více ukazovat světu. Mohl by se prosadit ve světě hudebním, předpokladem je jeho muzikantská pověst, a konečně, je stvořen pro recesi, ale český humor se ve světě těžko prosazuje, jak o tom svědčí případ filmu Obecná škola.*

Porovnáme-li tuto charakteristiku češtiny, toto úhrnné vědomí jazyka, které se v pracích dětí projevilo, se současnými lingvistickými pohledy na češtinu, jazyk malého národa a jazyk vůbec, zjistíme, že děti postihují svým laickým způsobem řadu lingvistických zájmových oblastí: chápou svůj jazyk esteticky i funkčně, zajímají se o stupeň osvojení jazyka, vnímají jej ve vztahu k jiným jazykům, historickým i aktuálním, jsou si vědomy vztahu mezi jazykem a národem, který jím promlouvá, uvažují o jeho participaci na evropské a světové kultuře.

Co k tomu může současná, teď už poststrukturalistická lingvistika dodat? Tato lingvistika směřuje k rozrušení představy celku jazyka a k zpochybnění univerzálnosti jakékoli jeho teorie. Zatímco běžný uživatel jazyka zřejmě opírá své soudy o češtině o představu jazyka jakožto homogenního celku, současný lingvista už ne.

Ještě před pár lety jsme byli s to uvažovat o jazyce malého národa v teoretickém rámci představy, že jazyk přebývá v řečovém společenství, které je diskrétní, uzavřené a koherentní, držené pohromadě homogenní kompetencí, kterou sdílejí víceméně ve stejné míře všichni členové

tohoto společenství. Ještě před pár lety jsme se snažili na tuto ideu přistoupit, abychom se alespoň metodicky přidrželi představy připomínající pověstné eleatské jedno a pochopili východiska strukturního pohledu na jazyk. Za prototypickou manifestaci jazyka byla považována řeč dospělého rodilého mluvčího v lingvisticky nehomogennějších situacích. Ty lze přirozeně nejlépe obsáhnout jednotnou teorií, kladoucí si nároky na univerzální platnost. A takové nároky si strukturalistický popis jazyka kladl. Nemohl si proto za předmět analýzy brát situaci, v níž se sejdou např. tři mluvčí, z nichž jeden ovládá češtinu jako rodilý domácí mluvčí, druhý má češtinu jako svou mateřštinu, ale používal ji třeba jen v kruhu rodinném, a třetí se česky teprve učí. A to nemluvě o situaci, kdy se k této skupině přidá čtvrtý mluvčí, který česky nemluví, a dochází k přepínání kódů. Přelom mezi strukturalistickým a poststrukturalistickým pohledem na jazyk se projevuje v tom, jaké jazykové a situační výtvořky chceme vidět a analyzovat, co chápeme jako hodné jazykovědné pozornosti. Dnešní lingvista o mnoho více než jeho strukturalistický předchůdce vnímá a popisuje jedinečné situace jazykových kontaktů a interakcí s jejich specifikou, míšením sociokulturních zvyklostí, posuny norem. Současná lingvistika formuluje např. teorii mezijazyka (interlanguage), která se nemohla rozvinout v rámci lingvistiky zaměřené na popis vnitřní struktury jazyka a rozvinula se až se zájmem o jednotlivá lokální prostředí, která jsou natolik specifická, že pro ně nelze vytvořit jednu univerzální teorii se zájmem o lingvistiku vnější. Ta si nechce nechat uniknout to, co je periferní, alternativní, menšinové, centru cizí, jinaké.

Tento posun v lingvistickém uvažování je dán vývojem lingvistiky samé, je souběžný s vývojem ostatních společenskovedních disciplín, ale zároveň opět zvláštním způsobem koresponduje s aktuální proměnou naší národní situace. Její náhlá otevřenost je sama o sobě tak převratnou zkušeností, že by stačila vyprovokovat změnu lingvistických zaujetí, i kdyby tu nebylo podnětů čistě lingvistických. Kontakt s Evropou a světem odstartoval nejen obrovský rozběh k zvládnutí cizích jazyků, ale mění i naši receptci cizokrajných modifikací češtiny, na něž jsme byli možná v minulosti i háklivější. A bylo to myslím nejen v důsledku naší národní izolovanosti, ale i určité paradoxní vnitřní uzavřenosti, která reagovala na modifikace češtiny v ústech cizinců s ironií: připomeneme si nesčetné parodování češtiny znějící z úst Němců, ale i Angličanů, Američanů, Rusů apod. Anebo na neznalost češtiny, jak to o své francouzské manželce říká český komik Bolek Polívka svým *Neumi čeesky!*

Zvykáme si zkrátka na různost češtin, i když třeba někdo pomalu, jak to přiznal jiný český komik, Zdeněk Svěrák, když byl pozván na televizní Charlie Talk Show, kterou uvádí kanadský Čech, jehož zápas s češtinou se odehrává několikrát týdně před našima očima i ušima. Zkrátka si zvykáme. Obrovskou úlohu tu sehrává právě návrat Čechů do vlasti, naše otevřenost vůči nim. Se zájmem o variety češtiny v domácím prostředí souvisí zájem o češtinu jakožto jazyk octnuvší se v cizojazyčném prostředí, o jazyk menšin žijících za hranicemi národního společenství (srov. Henzelová, 1987). V atmosféře zájmu o specifickou, jinakost, pochopení pro projevy nepřevoditelné na společného jmenovatele lze při troše optimismu spatřovat i velkou naději pro jazyky malých národů. Je pravda, že žijeme v době ohromné expanze angličtiny, spontánního zájmu o ni i promyšleného způsobu jejího šíření. Angličtina vystupuje ve funkci druhého jazyka vedle jazyka mateřského jako jazyk širší, mezinárodní komunikace. Je nabídkou, rukou podanou zvenčí, ale ne jazykem, který by mohl nahradit jazyky národní.

Angličtinu jako jazyk mezinárodní komunikace charakterizovala jedna mladá Američanka působící u obchodní firmy v Praze slovy: „To není jazyk, jako je americká angličtina, jako je britská angličtina, ty jsou živé jako čeština, jako člověk, jako zvíře, kdežto mezinárodní angličtina – to je jazyk pro komunikaci, jako je komunikace televizí, počítačů, to je něco jako stroj.“ Tedy opět jeden doklad laického jazykového mínění a silného emocionálního vztahu k mateřskému jazyku, tentokrát ovšem vysloveného nositelkou jazyka velkého národa, o němž se tvrdí, že jeho postoj k jazyku je ryze pragmatický – jak to uvádí Paul Garvin (1956) ve své typologii postojů uživatelů k jazyku. Jiný americký sociolingvista, Ferguson (1987), zase připouští, že i v postojích Američanů k jazyku hrají úlohu mýty, přesvědčení o kráse, eleganci, přesnosti, čistotě, velikosti angličtiny.

Jazyk, ať už malého či velkého národa, má zkrátka pro své uživatele i jiné hodnoty než instrumentální, o tom jsme se zde již v několika souvislostech zmiňovali, tentokrát v souvislosti s Fishmanovou tezí o kulturním bohatství neseném národními jazyky, tak potřebném uprostřed temnoty technologií a zmechanizovaného a znečitlivělého lidstva. Fishman (1987) formuluje vizi multilingvální politiky a vzájemného kulturního obohacování, která je nám, Evropanům, blízká, neboť hraje na herderovskou strunu evropské filozofie. Dnešní svět si totiž vedle nezbytnosti převést světovou komunikaci na jeden jazyk, což je jistě

velmi ekonomické, uvědomuje i potřebu zachovat rozmanitost jednotlivých jazyků národních. Poststrukturalistický lingvistický zájem o lokálně specifické, nepřesaditelné, jinaké je zřejmě typem ekologického přístupu ke světu a zachování rozmanitosti jeho druhů.

Literatura

- Bolzano, B.: *Über die Vaterlandsliebe*. Prag 1850.
- Bolzano, B.: *Řeči vzdělávací k akademické mládeži*. Sv. I. Praha 1882.
- Čapek, K.: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha 1990.
- Čmejková, S.: Jazykové vědomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem). *SaS* 53, 1992, s. 56–64.
- Daneš, F.: Dialektické tendence ve vývoji spisovných jazyků. In: *Čs. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*. Praha 1968, s. 119–128.
- Ferguson, C. – Heath, S.: *Introduction to Language in the USA*. Cambridge 1987, s. XXV–XXXVM.
- Fishman, J.: Language policy: past, present and future. In: C. Ferguson – S. Heath (ed.), *Language in the USA*. Cambridge 1987, s. 516–526.
- Garvin, P. – Mathiot, M.: The urbanization of the Guarani language – a problem in language and culture. In: *Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. Philadelphia 1956, s. 763–780.
- Havránek, B.: Expanze spisovné češtiny od 14. do 16. století. In: V. Mathesius (ed.), *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Od slovanských věrozvěstů k národnímu obrození*. Praha 1939, s. 53–59.
- Havránek, B.: Teorie spisovného jazyka. In: *Kultura českého jazyka*. Liberec 1969, s. 7–17.
- Henzel, V.: Slavic languages in the new environment. In: C. Ferguson – S. Heath (ed.), *Language in the USA*. Cambridge 1987, s. 293–321.
- Kundera, M.: O nesamozřejmosti národa. In: *Sborník referátů na IV. sjezdu Svazu čs. spisovatelů*. Praha 1967.
- Loužil, J.: Josef Jungmanns Begriff der Sprachnation und seine Gefahren. In: *Ost-West Begegnungen in Österreich*. Wien – Köln – Graz 1976, s. 167n.
- Masaryk, T. G.: *Česká otázka*. Praha 1895.
- Novák, A.: *Přehledné dějiny literatury české*. Olomouc 1936–1939.
- Opat, J.: *Filozof a politik. T. G. Masaryk 1892–1893*. Praha 1987.
- Patočka, J.: Dilema v našem národním programu. Jungmann a Bolzano. In: *O smyslu dneška*. Praha 1969.
- Podiven: *Češi v dějinách nové doby. (Pokus o zrcadlo)*. Praha 1967.
- Zelený, V.: *Život Josefa Jungmanna*. Praha 1873.

(1993)

Jazyk a komunikace

